

2.8 Obstoynost implicitno zadane funkcije

Jednadžbu oblika

$$F(x, y) = 0,$$

gdje je $F : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^2$ neka funkcija dviju varijabla, možemo interpretirati i kao jednadžbu kojom je implicitno zadana neka funkcija jedne varijable

$$y = f(x), \quad x \in I \subseteq \mathbb{R}.$$

Jednadžbi $F(x, y) = 0$ prirodno pridružujemo skup

$$S = \{(x, y) \in D : F(x, y) = 0\}.$$

(neka krivulja u ravnini).

Definicija 2.22 Za funkciju jedne varijable $f : I \rightarrow \mathbb{R}$, gdje je $I \subseteq \mathbb{R}$, za koju vrijedi

$$F(x, f(x)) = 0, \quad \forall x \in I$$

kažemo da je implicitno zadana jednadžbom

$$F(x, y) = 0.$$

Ovo iskazujemo i ekvivalentnim zahtjevom da je graf Γ_f funkcije f sadržan u skupu S , odnosno

$$\Gamma_f = \{(x, f(x)) : x \in I\} \subseteq S.$$

Uočimo:

- Ako je jednađžbom $F(x, y) = 0$ implicitno zadana funkcija $f : I \rightarrow \mathbb{R}$, $I \subseteq \mathbb{R}$, onda je i svaka restrikcija te funkcije $f|_{I'} : I' \rightarrow \mathbb{R}$, $I' \subseteq I$ implicitno zadana istom jednađžbom ($\Gamma_{f|_{I'}} \subseteq \Gamma_f \subseteq S$);
- Često je jednađžbom $F(x, y) = 0$ implicitno zadano više funkcija, a djelovi od S su grafovi tih funkcija. Od interesa su slučajevi kad je tom jednađžbom implicitno zadana točno jedna funkcija, tj. kada je $\Gamma_f = S$.

Primjer:

•

$$\underbrace{y - \sqrt{x} + 1}_{F(x,y)} = 0 \implies y = \sqrt{x} - 1.$$

Zadana je funkcija: $f(x) = \sqrt{x} - 1$, $f : [0, \infty) \rightarrow \mathbb{R}$

- $$\underbrace{x^2 + y^2 - 1}_{F(x,y)} = 0 \implies y = \pm \sqrt{1 - x^2}$$

Ovdje je

$$S = \{(x, y) : x^2 + y^2 - 1 = 0\};$$

centralna kružnica radijusa 1.

Sa $F(x, y) = 0$ ovdje su implicitno zadano dvije funkcije

$$f_1(x) = \sqrt{1 - x^2}, \quad f_1 : [-1, 1] \rightarrow \mathbb{R},$$

$$f_2(x) = -\sqrt{1 - x^2}, \quad f_2 : [-1, 1] \rightarrow \mathbb{R},$$

ali i funkcija

$$f_3(x) = \begin{cases} \sqrt{1 - x^2}, & x \in [-1, 0.5) \\ -\sqrt{1 - x^2}, & x \in [0.5, 1] \end{cases};$$

Teorem 2.23 Neka funkcija $F : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^2$, zadovoljava sljedeće uvjete:

- i) $(\exists (x_0, y_0) \in D) F(x_0, y_0) = 0$;
- ii) $(\exists a, b \in \mathbb{R}^+) [x_0 - a, x_0 + a] \times [y_0 - b, y_0 + b] = P \subseteq D$, tako da je suženje $F|_P : P \rightarrow \mathbb{R}$ je neprekidno derivabilna funkcija i

$$\frac{\partial F}{\partial y}(x_0, y_0) \neq 0;$$

Tada postoji interval $(x_0 - a_0, x_0 + a_0)$, $0 < a_0 \leq a$ i točno jedna neprekidno derivabilna funkcija $f : (x_0 - a_0, x_0 + a_0) \rightarrow \mathbb{R}$, $0 < a_0 \leq a$ takva da je

$$f(x_0) = y_0 \quad \text{i} \quad F(x, f(x)) = 0$$

za svaki $x \in (x_0 - a_0, x_0 + a_0)$ i vrijedi

$$f'(x) = -\frac{\frac{\partial F}{\partial x}(x, y)}{\frac{\partial F}{\partial y}(x, y)}$$

pri čemu je $y = f(x)$.

Primjer:

Vidjeli smo da su jednadžbom

$$\underbrace{x^2 + y^2 - 1}_{F(x,y)} = 0,$$

zadane dvije funkcije

$$f_1(x) = \sqrt{1 - x^2}, \quad f_1 : [-1, 1] \rightarrow \mathbb{R},$$

$$f_2(x) = -\sqrt{1 - x^2}, \quad f_2 : [-1, 1] \rightarrow \mathbb{R},$$

Ovdje je $F(x, y) = x^2 + y^2 - 1$ neprekidno derivabilna funkcija na $\mathbb{R}^2$ i

$$\frac{\partial F}{\partial x}(x, y) = 2x \quad \text{i} \quad \frac{\partial F}{\partial y}(x, y) = 2y.$$

U točki $(0, 1)$ imamo

$$F(0, 1) = 0, \quad \frac{\partial F}{\partial x}(0, 1) = 0 \quad \text{i} \quad \frac{\partial F}{\partial y}(0, 1) = 2 \neq 0,$$

pa su sve pretpostavke Teorem 2.23 ispunjene i zato mora postojati interval I (okolina) oko 0 i točno jedna neprekidno derivabilna funkcija $f : I \rightarrow \mathbb{R}$ zadana implicitno sa $x^2 + y^2 - 1 = 0$.

Očito je

$$f(x) = \sqrt{1 - x^2}, \quad f : (-1, 1) \rightarrow \mathbb{R}.$$

Međutim

$$f_1(x) = \sqrt{1 - x^2}, \quad f_1 : [-1, 1] \rightarrow \mathbb{R},$$

ne zadovoljava uvjete jer f_1 nije derivabilna u $x = -1$ i $x = 1$.

Sada je

$$f'(0) = -\frac{\frac{\partial F}{\partial x}(0, 1)}{\frac{\partial F}{\partial y}(0, 1)} = -\frac{0}{2} = 0$$

$$(\text{ili } f'(x) = \frac{x}{\sqrt{1-x^2}} \Rightarrow f'(0) = \frac{0}{\sqrt{1-0^2}} = 0).$$

Uočimo da u točki $(1, 0)$ imamo $F(1, 0) = 0$, ali je $\frac{\partial F}{\partial y}(1, 0) = 0$, pa Teorem 2.23 nije primjenjiv.

Ovo možemo poopćiti:

Jednadžbu oblika

$$F(x_1, \dots, x_m, x_{m+1}) = 0,$$

gdje je $F : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^{m+1}$ možemo interpretirati i kao jednadžbu kojom je implicitno zadana neka funkcija

$$y = f(x_1, \dots, x_m), \quad (x_1, \dots, x_m) \in A \subseteq \mathbb{R}^m.$$

Jednadžbi $F(x_1, \dots, x_m, x_{m+1}) = 0$ prirodno pridružujemo skup

$$S = \{(x_1, \dots, x_m, x_{m+1}) \in D : F(x_1, \dots, x_m, x_{m+1}) = 0\}.$$

(neka ploha u $\mathbb{R}^{m+1}$).

Definicija 2.24 Za funkciju $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, gdje je $A \subseteq \mathbb{R}^m$, za koju vrijedi

$$F(x_1, \dots, x_m, f(x_1, \dots, x_m)) = 0, \quad \forall x \in A$$

kažemo da je implicitno zadana jednadžbom

$$F(x_1, \dots, x_m, x_{m+1}) = 0.$$

Ovo iskazujemo i ekvivalentnim zahtjevom da je graf Γ_f funkcije f sadržan u skupu S , odnosno

$$\Gamma_f = \{(x_1, \dots, x_m, f(x_1, \dots, x_m)) : (x_1, \dots, x_m) \in A\} \subseteq S.$$

Teorem 2.25 Neka funkcija $F : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^{m+1}$ otvoren, zadovoljava sljedeće uvjete:

i) $(\exists (x_1^0, \dots, x_{m+1}^0) \in D) F(x_1^0, \dots, x_{m+1}^0) = 0;$

ii) F je neprekidno derivabilna funkcija i

$$\frac{\partial F}{\partial x_{m+1}}(x_1^0, \dots, x_{m+1}^0) \neq 0;$$

Tada postoji okolina $A \subseteq \mathbb{R}^m$ točke $(x_1^0, \dots, x_m^0)$ i točno jedna neprekidno derivabilna funkcija $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, takva da je

$$f(x_1^0, \dots, x_m^0) = x_{m+1}^0 \quad \text{i} \quad F(x_1, \dots, x_m, f(x_1, \dots, x_m)) = 0$$

za svaki $(x_1, \dots, x_m) \in A$ i vrijedi

$$f'_{x_i}(x) = -\frac{\frac{\partial F}{\partial x_i}(x_1, \dots, x_m, x_{m+1})}{\frac{\partial F}{\partial x_{m+1}}(x_1, \dots, x_m, x_{m+1})}$$

za $i = 1, \dots, m$, pri čemu je $x_{m+1} = f(x_1, \dots, x_m)$.

Primjer:

Budući

$$x^2 + y^2 - z^2 = 0 \implies z = \pm \sqrt{x^2 + y^2},$$

onda su jednažbom

$$\underbrace{x^2 + y^2 - z^2}_{F(x,y,z)} = 0,$$

zadane dvije funkcije

$$f_1(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}, \quad f_1 : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R},$$

$$f_2(x, y) = -\sqrt{x^2 + y^2}, \quad f_2 : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}.$$

Ovdje je

$$S = \{(x, y) : x^2 + y^2 - z^2 = 0\};$$

kružni stožac s vrhom u $(0, 0, 0)$.

$F(x, y, z) = x^2 + y^2 - z^2$ je neprekidno derivabilna funkcija na $\mathbb{R}^3$ i

$$\frac{\partial F}{\partial x}(x, y, z) = 2x, \quad \frac{\partial F}{\partial y}(x, y, z) = 2y \quad \text{i} \quad \frac{\partial F}{\partial z}(x, y, z) = -2z$$

U točki $(0, 1, -1)$ imamo

$$F(0, 1, -1) = 0, \quad \frac{\partial F}{\partial x}(0, 1, -1) = 0, \quad \frac{\partial F}{\partial y}(0, 1, -1) = 1,$$

$$\frac{\partial F}{\partial z}(0, 1, -1) = 2 \neq 0,$$

pa su sve pretpostavke Teorem 2.25 ispunjene i zato mora postojati okolina A oko $(0, 1)$ i točno jedna neprekidno derivabilna funkcija $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ zadana implicitno sa $x^2 + y^2 - z^2 = 0$. Očito je

$$f(x, y) = -\sqrt{x^2 + y^2}, \quad f : K((0, 1), \varepsilon) \rightarrow \mathbb{R}, \quad \varepsilon \leq 1.$$

Sada je

$$\frac{\partial f}{\partial x}(0, 1) = -\frac{\frac{\partial F}{\partial x}(0, 1, -1)}{\frac{\partial F}{\partial z}(0, 1, -1)} = -\frac{0}{2} = 0$$

$$\frac{\partial f}{\partial y}(0, 1) = -\frac{\frac{\partial F}{\partial y}(0, 1, -1)}{\frac{\partial F}{\partial z}(0, 1, -1)} = -\frac{1}{2} = 0$$

(provjeriti deriviranjem $f(x, y) = -\sqrt{x^2 + y^2}$).

Uočimo da u točki $(0, 0, 0)$ imamo $F(0, 0, 0) = 0$, ali je $\frac{\partial F}{\partial z}(0, 0, 0) = 0$, pa Teorem 2.25 nije primjenjiv.

3. Integriranje skalarnih funkcija

3.1 Višestruki integral

Prisjetimo se: Neka je f omeđena funkcija na segmentu $[a, b]$ i neka je segment $[a, b]$ točkama $x_0 = a < x_1 < \dots < x_n = b$ podijeljen na n djelova duljina $x_i - x_{i-1} = \Delta x_i$, $i = 1, \dots, n$, i neka je $\xi_i \in [x_{i-1}, x_i]$, $i = 1, \dots, n$ (po volji odabran). Tada rastavu segmenta $[a, b]$,

$$D \equiv \{x_0, \dots, x_n\} \in \mathcal{D}([a, b]) \equiv \mathcal{D},$$

možemo pridjeliti broj, tzv. **integralnu sumu**

$$\begin{aligned} S_\xi(f, D, \xi_1, \dots, \xi_n) &\equiv S_\xi(f, D) = \\ &= \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i \in \mathcal{D}([a, b]) \equiv \mathcal{D} \end{aligned}$$

Za funkciju $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ kažemo da je **integrabilna (u Riemannovom smislu)** ako postoji broj

$$J = J(f) \equiv \lim_{\max\{\Delta x_i\} \rightarrow 0} S_\xi(f, D).$$

Broj J nazivamo **(Riemannovim) određenim integralom** i označujemo sa

$$J \equiv \int_a^b f(x) dx.$$

Preciznije: Za omeđenu funkciju $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ kažemo da je **integrabilna (u Riemannovom smislu)** ako postoji broj $J = J(f) \in \mathbb{R}$ takav da, za svaki $\varepsilon > 0$, postoji neki rastav D_0 segmenta $[a, b]$ sa svojstvom da za svaki rastav D što profinjuje D_0 i svaku integralnu sumu $S_\xi(f, D)$, bude

$$|S_\xi(f, D) - J| < \varepsilon$$

Simbolički:

$$(\exists J \in \mathbb{R}) (\forall \varepsilon > 0) (\exists D_0 \in \mathcal{D}) (\forall D \in \mathcal{D}) (\forall S_\xi(f, D))$$

$$D \supseteq D_0 \implies |S_\xi(f, D) - J| < \varepsilon$$

Napomena: Ukoliko je $f(x) \geq 0$ Riemannova suma $S_\xi(f, D)$ daje aproksimaciju površine ravninskog lika ispod krivulje $y = f(x)$ za $x \in [a, b]$, sumom površina pravokutnika, a određeni integral $\int_a^b f(x) dx$ daje pravu površinu tog lika.

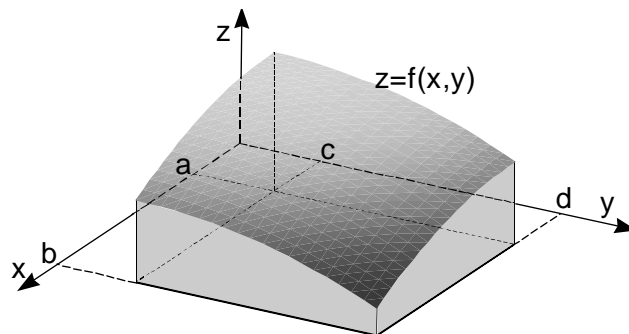
Neka je $f : K \rightarrow \mathbb{R}$ omeđena funkcija definirana na zatvorenom pravokutniku

$$K = [a, b] \times [c, d] = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid a \leq x \leq b, c \leq y \leq d\}$$

i neka je $f(x, y) \geq 0, (x, y) \in K$. Graf G_f funkcije f je ploha čija je jednađžba $z = f(x, y)$. Označimo sa T "pseudokvadar" određen s pravokutnikom K i grafom G_f funkcije f nad njim (Slika 1.), tj.

$$T = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \mid (x, y) \in K, 0 \leq z \leq f(x, y)\}.$$

Izračunajmo volumen V tijela T .

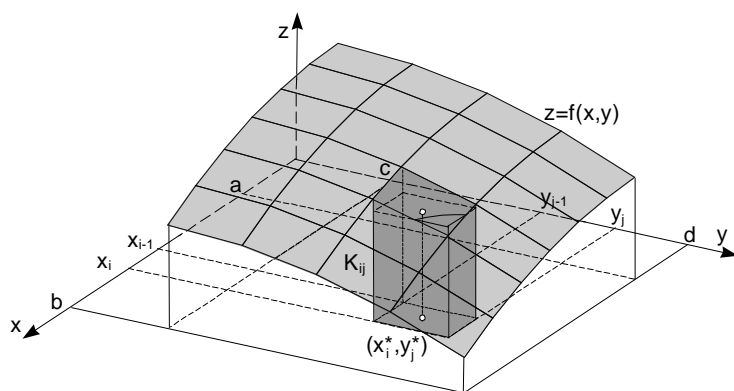
Slika 1.

Postupiti ćemo slično izračunu površine, ovdje upisivajući kvadre koji će aproksimirati volumen odgovarajućeg pseudokvadra. Segment $[a, b]$ podijelimo diobenim točkama $a = x_0 < x_1 < \dots < x_m = b$ na m podsegmenta $[x_{i-1}, x_i]$ duljine Δx_i . Segment $[c, d]$ podijelimo diobenim točkama $c = y_0 < y_1 < \dots < y_n = d$ na n podsegmenta $[y_{j-1}, y_j]$ duljine Δy_j .

Rastavi segmenata $[a, b]$ i $[c, d]$ određuju rastav pravokutnika K na pravokutnike

$$K_{ij} = \{ (x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x_{i-1} \leq x \leq x_i, y_{j-1} \leq y \leq y_j \},$$

$i = 1, \dots, m, j = 1, \dots, n$, površine $\Delta K_{ij} = \Delta x_i \Delta y_j$. U svakom pravokutniku K_{ij} odaberimo proizvoljnu točku (ξ_i^1, ξ_j^2) i volumen kvadra kojemu je baza pravokutnik K_{ij} i visina $f(\xi_i^1, \xi_j^2)$ iznosi $V_{ij} = f(\xi_i^1, \xi_j^2) \Delta K_{ij}$. Taj volumen možemo uzeti kao aproksimaciju volumena pseudokvadra određenog pravokutnikom K_{ij} i grafom Γ_f funkcije f nad njim.

Slika 2.

Jasno je da traženi volumen V tijela T možemo aproksimirati zbrojem svih ovako dobivenih V_{ij} , tj.

$$V \approx \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n V_{ij} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n f(\xi_i^1, \xi_j^2) \Delta K_{ij}.$$

Dakako da će aproksimacija volumena V biti bolja

kada je rastav pravokutnika K finiji, tj. kada su m i n veći, pa stoga možemo uzeti da je

$$V = \lim_{\max\{\Delta K_{ij}\} \rightarrow 0} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n f(\xi_i^1, \xi_j^2) \Delta K_{ij}.$$

Poopćimo ovo:

Neka je dan kvadar

$$K = [a_1, b_1] \times \dots \times [a_m, b_m] \subseteq \mathbb{R}^m.$$

Nadalje, neka je za svaki i , $i = 1, \dots, m$, dan rastav segmenta $[a_i, b_i]$

$$D^i = \{x_0^i, \dots, x_{k_i}^i\} \in \mathcal{D}^i([a_i, b_i]) \equiv \mathcal{D}^i,$$

$x_0^i = a_i < x_1^i < \dots < x_{k_i}^i = b_i$, kojim je segment $[a_i, b_i]$ podijeljen na k_i djelova duljina $\Delta x_{j_i}^i$, $j_i = 1, \dots, k_i$.

Direktni produkt

$$D^1 \times \dots \times D^m \equiv D \in \mathcal{D}(K) \equiv \mathcal{D}$$

nazivamo **rastavom** danog kvadra K . Na ovaj način kvadar K je rastavljen na $k_1 \cdot \dots \cdot k_m$ podkvadra oblika

$$[x_{j_{i-1}}^1, x_{j_i}^1] \times \dots \times [x_{j_{m-1}}^m, x_{j_m}^m]$$

$j_i = 1, \dots, k_i$, $i = 1, \dots, m$, "volumena" $\Delta x_{j_1}^1 \cdot \dots \cdot \Delta x_{j_m}^m$.

Neka je

$$\xi \equiv (\xi_{j_1}^1, \dots, \xi_{j_m}^m)$$

proizvoljno odabrana točka iz svakog podkvadra $[x_{j_{i-1}}^1, x_{j_i}^1] \times \dots \times [x_{j_{m-1}}^m, x_{j_m}^m]$.

Nadalje, neka je zadana

$$f : K \equiv [a_1, b_1] \times \dots \times [a_m, b_m] \rightarrow \mathbb{R}$$

omeđena funkcija. Rastavu $D \in \mathcal{D}$ kvadra K , možemo pridjeliti broj, tzv. **integralnu sumu**

$$\begin{aligned} S_\xi(f, D) &= \\ &= \sum_{j_1=1}^{k_1} \cdots \sum_{j_m=1}^{k_m} f(\xi_{j_1}^1, \dots, \xi_{j_m}^m) \Delta x_{j_1}^1 \cdot \dots \cdot \Delta x_{j_m}^m. \end{aligned}$$

Definicija 3.1 Neka je $f : K \equiv [a_1, b_1] \times \dots \times [a_m, b_m] \rightarrow \mathbb{R}$ omeđena funkcija. Kažemo da je f **integrabilna (u Riemannovom smislu)** ako postoji broj

$$J = J(f) \equiv \lim_{\max\{\Delta x_{j_1}^1, \dots, \Delta x_{j_m}^m\} \rightarrow 0} S_\xi(f, D).$$

Broj J nazivamo **(Riemannovim) određenim integralom od f** i označujemo sa

$$J \equiv \int_K f \quad \text{ili} \quad J \equiv \int_K \cdots \int f(x_1, \dots, x_m) dx_1 \cdots dx_m$$

i govorimo o **višestrukom** (m -**strukom**) **integralu**.

Preciznije: Za omeđenu funkciju

$$f : K \equiv [a_1, b_1] \times \dots \times [a_m, b_m] \rightarrow \mathbb{R}$$

kažemo da je **integrabilna (u Riemannovom smislu)** ako postoji broj $J = J(f) \in \mathbb{R}$ takav da je

$$(\forall \varepsilon > 0) (\exists D_0 \in \mathcal{D}) (\forall D \in \mathcal{D}) (\forall S_\xi(f, D))$$

$$D \supseteq D_0 \implies |S_\xi(f, D) - J| < \varepsilon$$

Specijalno imamo:

- za $m = 2$

$$J \equiv \iint_K f(x, y) dx dy.$$

- za $m = 3$

$$J \equiv \iiint_K f(x, y, z) dx dy dz.$$

Napomena: Lako je dokazati da za omeđene funkcije f i g vrijedi:

1.

$$\int_K (f + g) = \int_K f + \int_K g$$

2.

$$\int_K cf = c \int_K f, c \in \mathbb{R}.$$

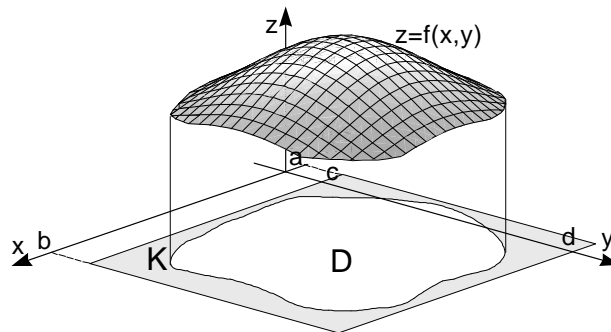
3. Ako je $f(x_1, \dots, x_m) \leq g(x_1, \dots, x_m)$ za svaki $(x_1, \dots, x_m) \in K$ tada je

$$\int_K f \leq \int_K g.$$

Za omeđenu funkciju $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, pri čemu je $D \subset \mathbb{R}^m$ omeđen skup (Slika 3.), pripadni višestruki integral definiramo pomoću njezinoga trivijalnog proširenja

$$\tilde{f}(x_1, \dots, x_m) = \begin{cases} f(x_1, \dots, x_m), & (x_1, \dots, x_m) \in D \\ 0, & (x_1, \dots, x_m) \in K \setminus D \end{cases}$$

na neki kvadar $K \supseteq D$ (takav uvijek postoji jer je D omeđen).

Slika 3.

Sjetimo se, za $m = 2$, interpretacije integrala pozitivne funkcije preko volumena:

- volumen ispod grafa funkcije f nad D i volumen ispod grafa funkcije $\tilde{f}$ nad K su jednaki, pa ima smisla integral funkcije f nad D definirati preko integrala funkcije $\tilde{f}$ nad K (lako se vidi da taj integral, ako postoji, ne ovisi o odabranom pravokutniku).

Definicija 3.2 Neka je $f : D \rightarrow \mathbb{R}$ omeđena funkcija pri čemu je $D \subset \mathbb{R}^m$ omeđen skup. Neka je $K \subset \mathbb{R}^m$ bilo koji pravokutnik što sadrži D , a funkcija $\tilde{f} : K \rightarrow \mathbb{R}$ trivijalno proširenje funkcije f . Ako je funkcija $\tilde{f}$ integrabilna onda **integral** (na D) od f definiramo formulom

$$\int \cdots \int_D f(x_1, \dots, x_m) dx_1 \cdots dx_m = \quad (1)$$

$$\int \cdots \int_K \tilde{f}(x_1, \dots, x_m) dx_1 \cdots dx_m.$$

ili kraće

$$\int_D f = \int_K \tilde{f}.$$

Napomena Vrijedi:

1.

$$\int_D (f + g) = \int_D f + \int_D g$$

2.

$$\int_D cf = c \int_D f, \quad c \in \mathbb{R}.$$

3. Ako je $D = D_1 \cup D_2$ i $D_1 \cap D_2 = \emptyset$ (ili $\int_{D_1 \cap D_2} f = 0$)

onda je

$$\int_{D=D_1 \cup D_2} f = \int_{D_2} f + \int_{D_1} f$$

3.2 Računanje višestrukih integrala

Prisjetimo se (jednostrukog) integrala realne funkcije jedne varijable kojega, naravno, nismo izračunavali po definiciji, nego primjenom Newton-Leibnizove formule, tj. primjenom neodređenog integrala.

Istu tehniku primijenimo i na dvostruki integral, trostruki integral (i općenito višestruki integral).

Izračun dvostrukog integrala $\iint_{K=[a,b] \times [c,d]} f(x,y) dx dy$

svodi na izračun dvaju jednostrukih integrala.

Grubo rečeno: Prvo izračunajmo određeni integral $\int_c^d f(x,y) dy$ uzimajući da je varijabla x konstanta.

Rezultat će biti funkcija u varijabli x i potom nju integrirajmo uzimajući a i b kao granice integracije.

Pokazuje se da vrijedi tzv. **Fubinijev teorem**:

Teorem 3.3 (Fubini) Neka je $f : K \rightarrow \mathbb{R}$ neprekidna funkcija, pri čemu je $K = [a, b] \times [c, d] \subset \mathbb{R}^2$ pravokutnik. Tada vrijedi

- $(\forall x \in [a, b])$ funkcija $y \rightarrow f(x, y)$ je R-integrabilna na $[c, d]$;
- funkcija $x \rightarrow F(x) = \int_c^d f(x, y) dy$ je R-integrabilna na $[a, b]$;

•

$$\int_K f = \int_{[a,b]} F \quad \text{ili}$$

$$\iint_K f(x, y) dx dy = \int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) dy \right) dx$$

Zamjena $x \longleftrightarrow y$ daje

$$\iint_K f(x, y) dx dy = \int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) dx \right) dy$$

Uobičajeni zapis je

$$\int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) dy \right) dx = \int_a^b dx \int_c^d f(x, y) dy,$$

$$\int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) dx \right) dy = \int_c^d dy \int_a^b f(x, y) dx$$

i pritom kažemo da smo proveli integraciju u redosljedu yx , odnosno xy .

Primjer Izračunajmo $I = \iint_K xy^2 dx dy$, $K = [1, 2] \times [0, 1]$.

$$I = \iint_K xy^2 dx dy = \int_1^2 dx \int_0^1 xy^2 dy =$$

$$\int_1^2 \left(x \left(\frac{y^3}{3} \right) \Big|_{y=0}^{y=1} \right) dx = \int_1^2 x \left(\frac{1^3}{3} - \frac{0^3}{3} \right) dx =$$

$$\frac{1}{3} \left(\frac{x^2}{2} \right) \Big|_{x=1}^{x=2} = \frac{1}{3} \cdot \left(\frac{2^2}{2} - \frac{1^2}{2} \right) = \frac{1}{2}$$

Dakako, isti se rezultat dobiva i u obrnutom redosljedu integriranja.

Napomena Za integral iz prethodnog primjera kažemo da je integral sa separiranim varijablama i on se može jednostavnije izračunati kao umnožak dvaju jednostrukih integrala:

$$\int_a^b dx \int_c^d f(x)g(y)dx dy = \left(\int_a^b f(x)dx \right) \cdot \left(\int_c^d g(y)dy \right).$$

U prethodnom primjeru je

$$\iint_K xy^2 dx dy = \left(\int_1^2 x dx \right) \cdot \left(\int_0^1 y^2 dy \right) =$$

$$\left(\left(\frac{x^2}{2} \right) \Big|_{x=1}^{x=2} \right) \cdot \left(\left(\frac{y^3}{3} \right) \Big|_{y=0}^{y=1} \right) = \frac{3}{2} \cdot \frac{1}{3} = \frac{1}{2}.$$

Napomena Dokaz Fubinijevog teorema je složen, ali se u slučaju pozitivne funkcije može intuitivno razumijeti tvrdnja teorema. Naime, u slučaju pozitivne funkcije dvostruki integral $\iint_K f(x, y) dx dy$ je broj koji je jednak volumenu V odgovarajućeg pseudokvadra. Do izračuna toga volumena možemo doći i na sljedeća dva načina. U prvom slučaju istaknuti dio (Slika 4.(a)) ima volumen

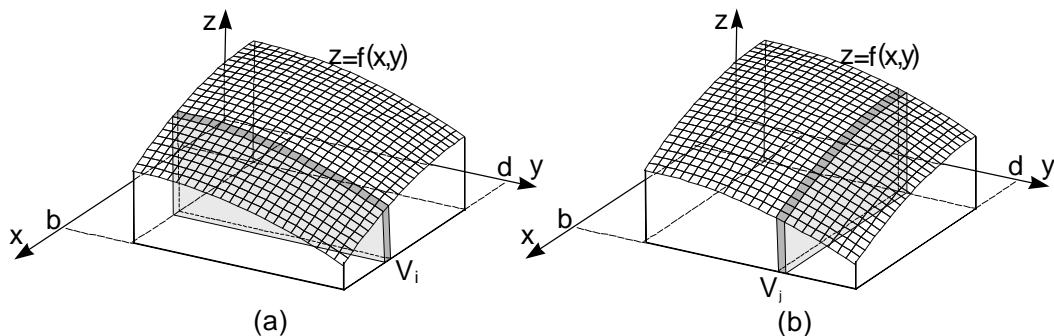
$$V_i \simeq \left[\int_c^d f(\xi_i^*, y) dy \right] \Delta x_i.$$

Zbroj tih volumena

$$\sum_{j=1}^n V_j = \sum_{j=1}^n \left[\int_c^d f(\xi_j^*, y) dy \right] \Delta x_j,$$

aproksimira volumen V i u graničnom slučaju je

$$\begin{aligned} V &= \lim_{\max\{\Delta x_i\} \rightarrow 0} \sum_{i=1}^m \underbrace{\left[\int_c^d f(\xi_i^*, y) dy \right]}_{F(\xi_i^*)} \Delta x_i = \\ &= \int_a^b F(x) dx = \int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) dy \right) dx. \end{aligned}$$

Slika 4.

U drugom slučaju istaknuti dio (Slika 4.(b)) ima volumen

$$V_j \simeq \left[\int_a^b f(x, \varsigma_j^*) dx \right] \Delta y_j.$$

Zbroj tih volumena

$$\sum_{j=1}^n V_j = \sum_{j=1}^n \left[\int_a^b f(x, \varsigma_j^*) dx \right] \Delta y_j$$

aproksimira volumen V i u graničnom slučaju je

$$\begin{aligned} V &= \lim_{\max\{\Delta y_j\} \rightarrow 0} \sum_{j=1}^n \left[\int_a^b f(x, \varsigma_j^*) dx \right] \Delta y_j = \\ &= \int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) dx \right) dy. \end{aligned}$$

Ovim računanjem volumena V na dva načina dobivamo da je zaista

$$\begin{aligned}\iint_K f(x, y) dx dy &= \int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) dy \right) dx \\ &= \int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) dx \right) dy.\end{aligned}$$

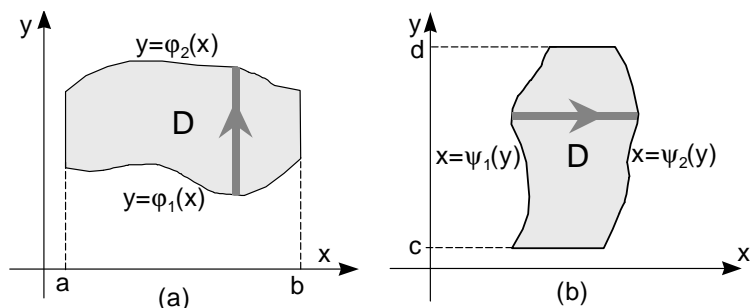
Posebno, kad je definicijsko područje $D \subset \mathbb{R}^2$ omeđeno grafovima dviju neprekidnih funkcija lako dobivamo, iz formule (1), ovaj teorem:

Teorem 3.4 Neka je $f : D \rightarrow \mathbb{R}$ funkcija, pri čemu je $D \subset \mathbb{R}^2$ omeđen grafovima neprekidnih funkcija $\varphi_1, \varphi_2 : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$, $\varphi_1 \leq \varphi_2$ (Slika 5.(a)). Tada je

$$\iint_D f(x, y) dx dy = \int_a^b \left(\int_{\varphi_1(x)}^{\varphi_2(x)} f(x, y) dy \right) dx. \quad (2)$$

Posve slično, kad je $D \subset \mathbb{R}^2$ omeđen grafovima neprekidnih funkcija $\psi_1, \psi_2 : [c, d] \rightarrow \mathbb{R}$, $\psi_1 \leq \psi_2$ (Slika 5.(b)), vrijedi

$$\iint_D f(x, y) dx dy = \int_c^d \left(\int_{\psi_1(y)}^{\psi_2(y)} f(x, y) dx \right) dy. \quad (3)$$

Slika 5.

Umjesto (2) i (3) uobičajilo se pisati

$$\iint_D f(x, y) dx dy = \int_a^b dx \int_{\varphi_1(x)}^{\varphi_2(x)} f(x, y) dy,$$

$$\iint_D f(x, y) dx dy = \int_c^d dy \int_{\psi_1(y)}^{\psi_2(y)} f(x, y) dx,$$

i pritom smo u prvome slučaju integraciju proveli u redosljedu yx , a u drugome u redosljedu xy .

Primjer Promijeniti poredak integracije u integralu

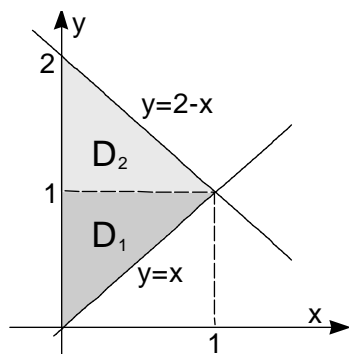
$$I = \int_0^1 dx \int_x^{2-x} \frac{x}{y} dy$$

i izračunajti njegovu vrijednost.

Područje integracije

$$D = \begin{cases} 0 \leq x \leq 1 \\ x \leq y \leq 2 - x \end{cases}$$

možemo zapisati i na ovaj način $D = D_1 \cup D_2$ (Slika 6.),

Slika 6.

gdje je

$$D_1 \cdots \begin{cases} 0 \leq y \leq 1 \\ 0 \leq x \leq y \end{cases}, \quad D_2 \cdots \begin{cases} 1 \leq y \leq 2 \\ 0 \leq x \leq 2 - y \end{cases}.$$

Imamo

$$I = \iint_D = \iint_{D_1} + \iint_{D_2} =$$

$$\int_0^1 dy \int_0^y \frac{x}{y} dx + \int_1^2 dy \int_0^{2-y} \frac{x}{y} dx =$$

$$\int_0^1 \left(\frac{1}{y} \left(\frac{x^2}{2} \right) \Big|_{x=0}^{x=y} \right) dy + \int_1^2 \left(\frac{1}{y} \left(\frac{x^2}{2} \right) \Big|_{x=0}^{x=2-y} \right) dy.$$

Iskažimo sada analogone prethodnih teorema u slučaju trostrukog integrala.

Teorem 3.5 Neka je $f : K \rightarrow \mathbb{R}$ funkcija, pri čemu je $K = [a, b] \times [c, d] \times [r, s] \subset \mathbb{R}^3$ kvadar. Tada vrijedi:

- $(\forall x \in [a, b])$ funkcija $(y, z) \rightarrow f(x, y, z)$ je R-integrabilna na $[c, d] \times [r, s]$;
- funkcija $x \rightarrow F(x) = \int_c^d \left(\int_r^s f(x, y, z) dz \right) dy$ je R-integrabilna na $[a, b]$;

•

$$\int_K f = \int_{[a,b]} F \quad \text{ili}$$
$$\iiint_K f(x, y, z) dx dy dz =$$
$$= \int_a^b \left(\int_c^d \left(\int_r^s f(x, y, z) dz \right) dy \right) dx.$$

"Izmijenjujući mjesta" varijablama dobivamo analogne integracijske formule.

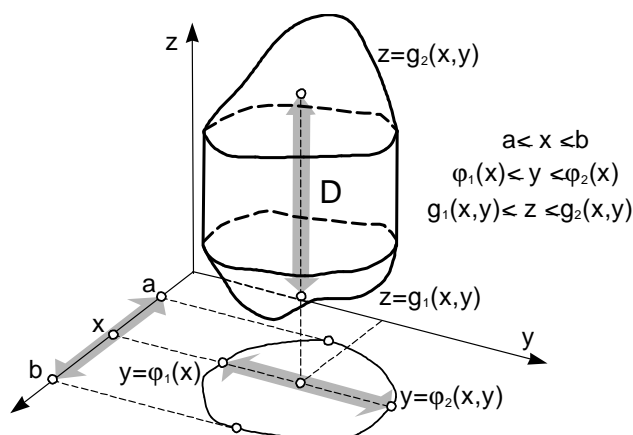
Teorem 3.6 Neka je $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, funkcija, pri čemu je

$$D = \left\{ (x, y, z) \mid a \leq x \leq b, \varphi_1(x) \leq y \leq \varphi_2(x), \right. \\ \left. g_1(x, y) \leq z \leq g_2(x, y) \right\},$$

gdje su φ_1, φ_2 i g_1, g_2 neprekidne funkcije (Slika 7.).

Tada je

$$\iiint_D f(x, y, z) dx dy dz = \\ = \int_a^b \left(\int_{\varphi_1(x)}^{\varphi_2(x)} \left(\int_{g_1(x, y)}^{g_2(x, y)} f(x, y, z) dz \right) dy \right) dx. \quad (4)$$

Slika 7.

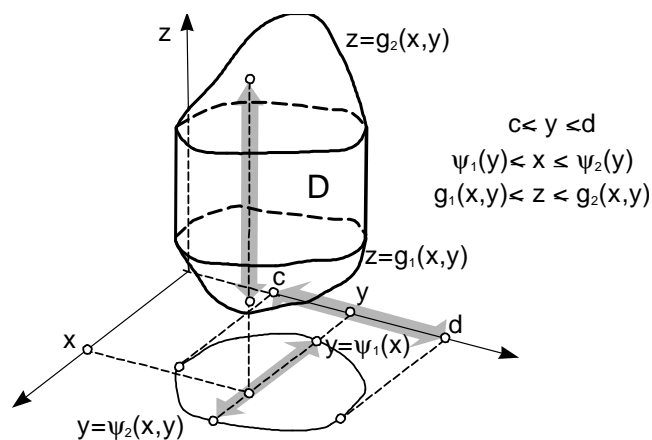
Posve slično, ako je

$$D = \left\{ (x, y, z) \mid c \leq y \leq d, \psi_1(y) \leq x \leq \psi_2(y), \right. \\ \left. g_1(x, y) \leq z \leq g_2(x, y) \right\},$$

gdje su ψ_1, ψ_2 i g_1, g_2 neprekidne funkcije (Slika 8.).

Tada je

$$\iiint_D f(x, y, z) dx dy dz = \\ \int_c^d \left(\int_{\psi_1(y)}^{\psi_2(y)} \left(\int_{g_1(x, y)}^{g_2(x, y)} f(x, y, z) dz \right) dx \right) dy. \quad (5)$$

Slika 8.

Kao i kod dvostrukog integrala uobičajilo se umjesto zapisa (4) i (5) koristiti

$$\begin{aligned} & \iiint_D f(x, y, z) dx dy dz = \\ & = \int_a^b dx \int_{\varphi_1(x)}^{\varphi_2(x)} dy \int_{g_1(x,y)}^{g_2(x,y)} f(x, y, z) dz, \end{aligned} \quad (4a)$$

$$\begin{aligned} & \iiint_D f(x, y, z) dx dy dz = \\ & = \int_c^d dy \int_{\psi_1(y)}^{\psi_2(y)} dx \int_{g_1(x,y)}^{g_2(x,y)} f(x, y, z) dz, \end{aligned} \quad (5a)$$

i pritom govorimo da smo integraciju proveli u redosljedu zyx , odnosno redosljedu zxy .

Primjer Izračunajmo

$$\iiint_D 2z dx dy dz$$

gdje je $D \subset \mathbb{R}^3$ omeđen grafovima funkcija $g_1(x, y) = x^2 + y^2$ i $g_2(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$.

Uočimo da promatrane plohe prolaze ishodištem i da se sijeku uzduž jedinične kružnice $x^2 + y^2 = 1$ u ravnini $z = 1$. Budući da između ravnina $z = 0$ i $z = 1$ vrijedi $x^2 + y^2 < \sqrt{x^2 + y^2}$, to je promatrano tijelo D određeno nejednadžbama:

$$\begin{aligned} -1 &\leq x \leq 1, \\ -\sqrt{1-x^2} &\leq y \leq \sqrt{1-x^2}, \\ x^2 + y^2 &\leq z \leq \sqrt{x^2 + y^2} \end{aligned}$$

Imamo:

$$\begin{aligned} \iiint_D 2z dx dy dz &= \int_{-1}^1 dx \int_{-\sqrt{1-x^2}}^{\sqrt{1-x^2}} dy \int_{x^2+y^2}^{\sqrt{x^2+y^2}} 2z dz = \\ &= \int_{-1}^1 dx \int_{-\sqrt{1-x^2}}^{\sqrt{1-x^2}} \left[(z^2) \Big|_{z=x^2+y^2}^{z=\sqrt{x^2+y^2}} \right] dy = \end{aligned}$$

$$\int_{-1}^1 dx \int_{-\sqrt{1-x^2}}^{\sqrt{1-x^2}} \left[(x^2 + y^2) - \left((x^2 + y^2)^2 \right) \right] dy =$$

$$\int_{-1}^1 dx \int_{-\sqrt{1-x^2}}^{\sqrt{1-x^2}} (y^2 + x^2 - x^4 - 2x^2y^2 - y^4) dy =$$

$$\int_{-1}^1 \left[\left(\frac{1}{3}y^3 + x^2y - x^4y - \frac{2}{3}x^2y^3 - \frac{1}{5}y^5 \right) \Big|_{y=-\sqrt{1-x^2}}^{y=\sqrt{1-x^2}} \right] dx =$$

$$\int_{-1}^1 \left[\frac{2}{3} \left(\sqrt{1-x^2} \right)^3 + 2(x^2 - x^4) \sqrt{1-x^2} \right.$$

$$\left. - \frac{4}{3}x^2 \left(\sqrt{1-x^2} \right)^3 - \frac{2}{5} \left(\sqrt{1-x^2} \right)^5 \right] dx = \frac{\pi}{6}$$